

Onderzoek naar 'Ambtelijk Amsterdam' in de periode 1930-1950.

Voortgangverslag januari 2020.

Het onderzoek richt zich op het doen en laten van het Amsterdamse gemeentelijke apparaat in de periode 1930-1950, met name op de houding van de gemeente ten aanzien van kwetsbare groepen. Vanwege de complexiteit van de materie is door de gemeente Amsterdam besloten een vooronderzoek te laten doen naar de aard en omvang van de problematiek. Aan het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies werd gevraagd dit voorbereidende onderzoek uit te voeren met als doel het opstellen van een onderbouwd onderzoeksvoorstel.

Vanaf 1 oktober 2019 is in het kader van het vooronderzoek uitvoering gegeven aan de volgende werkzaamheden:

- (1) het inventariseren van het relevante bronnenmateriaal (archieven, collectie, memoires, etc.) en literatuur;
- (2) het uitkristalliseren van thema's en onderzoeksvragen die in een eventueel groot vervolgonderzoek aan de orde zouden kunnen komen.

Bij het NIOD en het Stadsarchief zijn diverse archieven en collecties geraadpleegd. Bij het Stadsarchief gaat het (tot nu toe) om de archieven van de Gemeentelijke Sociale Dienst en rechtsvoorgangers (nr. 5256), het Particulier Secretariaat van de Burgemeester (nr. 5169), de Gemeentelijke Woningdienst (nr. 5293), de Secretarie; Algemene Secretarie en Arbeidszaken en rechtsvoorgangers en Secretarie; Personeelszaken en rechtsvoorganger (nr. 5174) en het Gemeentelijk Bureau Inkwartiering (Städtisches Quartieramt) (nr. 5229).

Aan de hand van het tot nu toe aangetroffen materiaal denken we op dit moment aan zeven thema's die in een groot vervolgonderzoek aan de orde zouden kunnen komen:

1. Interne en externe migratie.
2. De Jodenvervolging.
3. Beleid ten aanzien van kwetsbare niet-Joodse groepen.
4. Verdeling van schaarse middelen.
5. Beleidsruimte.
6. Naoorlogs zuivering en rechtsherstel.
7. Overkoepelend thema dat in de zes bovenstaande onderwerpen telkens terugkeert: de taakopvatting en houding van gemeentelijke overheid t.a.v. burgers.

Ad. 1. Dit thema – in het kort gesteld: migratiemanagement – kan in drie perioden verdeeld worden: vóór, tijdens en na de oorlog.

Voor de vooroorlogse periode valt met name te denken aan onderzoek naar gemeentelijke regelingen ten aanzien van Joodse vluchtelingen. Welke visie had Amsterdam op deze problematiek en in hoeverre bood de gemeente opvangfaciliteiten, toegang tot sociale voorzieningen en hulp bij het doorreizen naar het buitenland (VS, Palestina, Zuid-Amerika e.d.)? Het nationale beleid van de rijksoverheid zal hierbij van groot belang geweest zijn.

Tijdens de bezetting kreeg Amsterdam te maken met de gedwongen verhuizing van Joden uit andere gemeenten naar de hoofdstad. Hiervoor moest onderdak geregeld worden. Maar ook binnen de stad vonden gedwongen verhuizingen plaats. Uit de Interne Informatie van 13 november 1942 van de Joodse Raad blijkt dat 'de autoriteiten in het vervolg ongeveer 10 families per dag aanzeggen, die met hun meubelen naar de Transvaalbuurt moeten verhuizen. Het betreft hier voornamelijk families, woonachtig in de Rivierenbuurt, plan Zuid.'¹ De concentratie van Joden in Amsterdam zorgde voor grotere Duitse bemoeienis met de stad, ook voor wat betreft de ruimtelijke ordening. Bekend is bijvoorbeeld de kwestie van het Duitse plan om in de binnenstad een Joods getto in te richten, waar regeringscommissaris (burgemeester) Voûte zich succesvol tegen verzette.

In de jaren na de oorlog kreeg de gemeente te maken met de terugkeer van repatrianten en oorlogsslachtoffers naar de stad, terwijl de woningnood door achterstallige bouw en verval groot was. 'De gemeente Amsterdam kon ondanks haar intentie om snel en efficiënt zo veel mogelijk oorlogsslachtoffers aan een woning te helpen, niet voorkomen dat voor een groot aantal woningzoekenden de huisvesting door de gemeente uitliep op een deceptie', schreef Lauren Heida in haar prijswinnende masterscriptie 'Ordelijk, rechtvaardig en eenvoudig': 'Hun verlangen naar een nieuw thuis was zo sterk en de woningnood in Amsterdam zo hoog, dat grote teleurstelling en frustratie onvermijdelijk waren.'² Welke prioriteiten stelde Amsterdam bij het toelaten van nieuwe inwoners en aan de hand van welke criteria werden mogelijk nieuwkomers wel of niet gefaciliteerd? Was er een apart beleid ten aanzien van repatrianten uit Nederlands-Indië?

Ad. 2. De gemeente heeft op allerlei manieren te maken gekregen met de Jodenvervolgung. Een belangrijk moment was de ontheffing van Joodse personeelsleden uit hun functie, hetgeen niet veel later leidde tot ontslag. Daarover is in de archieven van meerdere gemeentelijke diensten veel informatie te vinden.

Een belangrijk thema dat recentelijk door het onderzoek van de heer L. Tokkie in de belangstelling is komen te staan, is de rol van de gemeentelijke Sociale Dienst in het sturen van Joden naar werkkampen buiten Amsterdam.³ Daar zijn bij het stadsarchief (archief Sociale Dienst, toegangsnummer 5256) en bij het NIOD (archief Departement van Binnenlandse Zaken, collectie 216b) veel documenten aanwezig. Uit de bewaard gebleven documenten rijst een beeld op van een vrij nauwkeurige uitvoering van hetgeen de Duitse instanties graag wilden. Het hoofd van de afdeling Werkverruiming van de hoofdstedelijke Sociale Dienst, Albertus Kaan, moest daarvoor na de oorlog voor de Zuiveringscommissie voor ambtenaren der gemeente Amsterdam verschijnen. Kaan heeft een verweerschrift ingediend waarin hij zijn visie op het handelen en de motieven van de afdeling Werkverruiming geeft. In het voorjaar van 1946 kwam de mededeling dat er geen aanleiding was gevonden is om zuiveringsmaatregelen tegen Kaan te nemen.⁴

¹ NIOD, collectie 182, inventarisnummer 53, scan nr. 25.

² Lauren Heida, 'Ordelijk, rechtvaardig en eenvoudig; De gemeente Amsterdam en de huisvesting van oorlogsslachtoffers 1945-1946', masterscriptie UvA, 2016, p. 76-77. Heida heeft uitgebreid onderzoek gedaan in de collecties van het Stadsarchief.

³ Zie bijvoorbeeld het artikel 'Amsterdam medeverantwoordelijk voor deportatie 36.000 mensen' van Theo Toebosch in de online versie van de NRC, geplaatst op 18 november 2019 (<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/11/18/amsterdam-medeverantwoordelijk-voor-deportatie-36000-mensen-a3980759>).

⁴ NIOD, Doc II-1038, Zuivering – overheidspersoneel, map a.

De Joodse mannen die op last van de Duitsers in 1942 in de werkverruimingskampen zijn tewerkgesteld kregen een korting van 20 procent op hun lonen opgelegd. Na de oorlog konden deze personen of hun nabestaanden deze 20 procent alsnog uitbetaald krijgen.⁵

In het archief van de Sociale Dienst is een verwijzing aangetroffen naar het weghalen van Joodse blinden en slechtzienden uit de gemeentelijke werkinrichtingen in januari 1943. Kort daarop zou het gemeentebestuur hebben beslist dat de Joden die er nog werkten niet meer mochten terugkomen. Om hoeveel personen het in totaal ging is niet duidelijk, wel wordt in oktober 1943 vermeld dat door het vertrek van de Joden circa veertig vacatures waren ontstaan.⁶ Na de oorlog is aan enkele Joodse blinden hiervoor een schadeloosstelling aangeboden naar analogie van de Wet Rechtsherstel Overheidspersoneel.⁷

Andere thema's die aan de orde zouden kunnen komen zijn de rol van het gemeentelijke Vervoersbedrijf bij de deportatie van Joden en de huurverhoging voor Joden die in Asterdorp of de Transvaalbuurt werden gehuisvest, zoals aan de orde gesteld door Stephan Steinmetz in zijn boek *'Asterdorp; Een Amsterdamse geschiedenis van verheffing en vernedering'* (2016). Over de huurkwestie is in het Stadsarchief informatie te vinden in het archief van de Secretarie; Afdeling Volkshuisvesting Stadsarchief, 5187.⁸

Ad 3. Beleid ten aanzien van niet-Joodse groepen. Dit zou ook de omgang met het eigen gemeentelijke personeel moeten omvatten. Een belangrijke kwestie was de Februaristaking van 1941. De gemeentelijke diensten die met stakingsacties te maken hadden gekregen moesten aangeven welke werknemers daarbij betrokken waren geweest. Tegen die stakers werden maatregelen genomen, hetgeen in een aantal gevallen tot ontslag heeft geleid. Na de oorlog werden de stakers gerehabiliteerd. Een ander aspect dat hier behandeld kan worden is de rol van de gemeente bij de arbeidsinzet, de gedwongen tewerkstelling van Nederlanders in het Duitse rijk. Al vroeg in de bezetting werden personen die weigerden arbeid te verrichten in Duitsland bijvoorbeeld door de gemeente uitgesloten van financiële steunverlening.⁹

Ad. 4. Verdeling van schaarse middelen. Dit kan gaan om woonruimte (op welke basis werden woningen tijdens en na de oorlog toegewezen, huizenvordering ten behoeven van de Duitsers¹⁰), om extra kleding- en voedselvertrekkingen (al vroeg werd bijvoorbeeld ook door de eigen ambtenaren om extra voeding gevraagd), bouwmaterialen voor burgers (herbouw oorlogsschade, concurrentie met aanleg van Duitse verdedigingswerken) en uiteraard ook financiële middelen (voor welke groepen werd iets extra's uitgegeven).

Ad. 5. Hoeveel beleidsruimte was er voor de gemeente, die te maken had met regelgeving van zowel de Nederlandse rijksoverheid als de Duitse bezettingsautoriteiten. Bovendien werd die ruimte nog

⁵ Stadsarchief, archief Sociale Dienst, toegangsnummer 5256, inv. nr. 12663: Stukken betreffende de terugbetaling van de 20% korting die toegepast was op de lonen van Joodse tewerkgestelden in 1942, 1946 – 1960.

Reserveer 1 omslag 140 scans

⁶ Stadsarchief, archief Sociale Dienst (nr. 5256), inv. nr. 376.

⁷ Stadsarchief, archief Sociale Dienst (nr. 5256), inv. nr. 385.

⁸ Stadsarchief, toegangsnummer 5187, inv. nrs. 3659, 3663, 3665, 3708, 3712 en 3715.

⁹ NIOD, collectie 216b, inv. nr. 127, kennisgeving 10 augustus 1940.

¹⁰ Stadsarchief, toegangsnummer 5229: Archief van het Gemeentelijk Bureau Inkwartiering (Städtisches Quartieramt), inv. nrs. 368, 369, 529 en 569.

beperkt door de gedeeltelijke nazificatie van het gemeentelijke apparaat. Interessant is het optreden van regeringscommissaris Voûte. 'Er waren bewijzen te over van zijn dienstbaarheid aan de bezetter en van zijn identificatie met Duitsland', wordt over hem geschreven.¹¹ Zo werd op 10 februari 1944 aan de diensthoofden medegedeeld dat het Voûte ter ore is gekomen dat er 'verstekelingen' in een van de gemeentepanden werden verborgen. De hoofden moesten op onderzoek uit en indien dit inderdaad het geval bleek moest Voûte daar zo spoedig mogelijk over worden geïnformeerd.¹²

Anderzijds was de verzetsvrouw Jacoba van Tongeren van de ondergrondse Groep 2000 zeer positief over de regeringscommissaris: 'Hij heeft Groep 2000 onschatbare diensten bewezen [...] Voûte was de grote man achter de schermen die een wakend oog in het zeil hield.'¹³ In de archieven zijn vele aan Voûte gerichte persoonlijke verzoeken om bemiddeling bij de Duitse autoriteiten te vinden.¹⁴ Men zag in hem kennelijk wel een kansrijke bemiddelaar, ongetwijfeld juist vanwege het image van toegeeflijkheid ten aanzien van de Duitse bezetter. Welke personen vroegen Voûte om hulp, en hoe ver gingen de inspanningen van de regeringscommissaris daarbij?

Aan de hand van het beschikbare materiaal zouden de veranderingen en continuïteiten van de functie van burgemeester in de periode 1930-1950 geanalyseerd kunnen worden, met name de rol van de BM als burgervader, als mogelijke bemiddelaar tussen de burgers en allerlei overheidsinstanties, maar ook als doorgeefluik van Duitse verordeningen.

Dezelfde vraag kan ook gesteld worden voor de hoofden van de diverse Amsterdamse gemeentelijke diensten. Enerzijds is er het beeld van de directeuren van de diensten als halve (of zelfs hele) collaborateurs, anderzijds hadden ze een zelfbeeld als saboteurs van bezettingsmaatregelen. Zie bijvoorbeeld een brief uit juli 1947 van het Instituut van Directeuren van gemeentelijke diensttaken te Amsterdam over het gevaar tijdens de bezetting van 'inmenging van Duitse en met deze collaborerende Nederlandse autoriteiten met het Instituut en de werkzaamheden der betrokken Directeuren, hetgeen voor bestuursgeëxponeerde posten, het gevaar zou hebben medegebracht van ontdekking dan wel bemoeilijking voor de toekomst van door hen verricht illegaal werk of door hen verrichte sabotage der Duitse maatregelen.'¹⁵ Hoeveel ruimte was er voor obstructie en misschien zelfs verzet? In hoeverre werd door de gemeentelijke diensten geschermd met echte of vermeende verzetsactiviteiten – die doorgaans uiteraard nauwelijks of niet gedocumenteerd werden – om het eigen straatje schoon te vegen?

Ad. 6. Naoorlogse zuivering en rechtsherstel. Hoe heeft men zich na de oorlog voor de eigen rol verantwoord? Wie waren de managers van het zuiveringsproces? Waren dit nieuwe mensen, of waren dit diegenen die al jarenlang de lakens uitdeelden? In het Stadsarchief is veel over de zuiveringen te vinden.¹⁶ Inwoners van de stad dienden na de oorlog ook allerlei klachten in over het

¹¹ A.J.J. Meershoek, 'Voûte, Edward John (1887-1950)', in: Biografisch Woordenboek van Nederland (<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/vote>, laatst gewijzigd op 12-11-2013).

¹² Stadsarchief Amsterdam, collectie 5282 (Archief van de Dienst der Gemeentelijke Was- en Schoonmaak, Bad- en Zweminrichtingen), inventarisnummer 226, Gemeente Amsterdam aan Heeren Hoofden van Diensten en Bedrijven, 10 februari 1944. Binnen de Dienst der Bad- en Zweminrichtingen werd gerapporteerd dat er in de panden van de dienst geen 'verstekelingen' te vinden waren.

¹³ Paul van Tongeren, *Jacob van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000 (1940-1945)*, vijfde druk, 2018, p. 347.

¹⁴ Stadsarchief, archief van het Particulier Secretariaat van de Burgemeester, toegangsnummer 5169, inv. nrs. 716 t/m 719. NIOD, collectie 216b, inv. nrs. 172-173 en Doc-I dossier op naam van Voûte. Zie ook diens CABR-dossier bij het Nationaal Archief.

¹⁵ Stadsarchief, archief van de Gemeentelijke Sociale Dienst en rechtsvoorgangers, toegangsnummer 5256, inv. nr. 7.

gedrag van gemeenteambtenaren tijdens en ook na de bezetting. Die klachten konden variëren van een ‘nors optreden’ tot de verdenking van verraad aan de Duitsers.¹⁷ Ook intern werd door gemeenteambtenaren geklaagd over het verloop van de zuivering. Hoe werd met deze klachten omgegaan en welke consequenties had dit eventueel voor de betrokken ambtenaren?

Ad. 7. Algemeen: de taakopvatting en houding van gemeentelijke overheid t.a.v. de burger. Er waren allerlei beleidsbeslissingen en uitvoeringspraktijken die nadelig konden uitpakken voor ‘cliënten’ van gemeentelijke diensten. Dat kon gaan om beslissingen op allerlei niveaus. De indruk bestaat dat de relatie tussen overheid en burgers destijds veel zakelijker van aard was dan tegenwoordig.¹⁸ De naoorlogse erfpachtkwestie, waarbij Joden financieel aansprakelijk werden gesteld voor achterstallige erfpacht uit de oorlog, was daar een sprekend voorbeeld van. Er zijn ook andere tekenen van een dergelijke zakelijke inslag, bijvoorbeeld wanneer in juni 1945 rekening wordt gehouden met de mogelijkheid dat gezinnen van repatrianten steunfraude plegen: ‘Er wordt de aandacht op gevestigd, dat in vele gevallen door gezinnen van repatrieerenden geen kennis is gegeven van den terugkeer van den kostwinner. Het is noodzakelijk de namen van den repatrieerenden te vergelijken met onze registers, om fraude onmogelijk te maken.’¹⁹ De visie die gemeentelijke functionarissen destijds hadden op wat de rol van het gemeenteapparaat in de samenleving zou moeten zijn, kan mogelijk (deels) een verklaring bieden voor de houding van de ambtenaren ten aanzien van kwetsbare burgers.

JK

27-1-2010

¹⁶ In de archieven van de diverse gemeentelijke diensten en ook in collectie 5174: archief van de Secretarie; Algemene Secretarie en Arbeidszaken en rechtsvoorgangers en Secretarie; Personeelszaken en rechtsvoorganger.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld archief van de Gemeentelijke Sociale Dienst en rechtsvoorgangers, toegangsnummer 5256, inv. nrs. 125-126.

¹⁸ Zie bijv. een folder van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken, ‘Wat Sociale Zaken U te zeggen heeft’ [ongedateerd, maar i.i.g. in gebruik in 1949]: ‘De ene mens is eerlijk als goud maar van de ander kan dat soms niet gezegd worden. De ene vindt het verschrikkelijk, dat hij om hulp moet aankloppen, maar een ander maakt er een sport van. Wij kunnen als men bij ons komt niet aan de neuzen zien, met wie wij te doen hebben. Daarom dient het aanvraagformulier door U zo nauwkeurig mogelijk te worden ingevuld. Alle vragen, die U kunt beantwoorden, moet U beantwoorden. Laat gij dit na, dan geeft dit slechts aanleiding tot vertraging in de behandeling en daarvan wordt gij zelf de dupe. En vooral beantwoordt de gestelde vragen naar waarheid en lees deze goed na voor gij Uw antwoord geeft. Meermalen blijkt achteraf, dat men wat verzwegen heeft of een onwaar antwoord heeft gegeven en dan is “Holland in last”. Men komt er dan niet af met te zeggen, dat de vraag niet goed is begrepen of dat men er niet aan gedacht heeft dat er nog bezit aan geld was. Het gevolg is, dat Politie en Justitie er aan te pas komen en dan is het te laat. Bij velen heerst de opvatting dat zij *recht* hebben op een uitkering van de Gemeente en dat men van familie, aanvullende hulp kan ontvangen. Het is echter juist omgekeerd. [...] Voorop staat dus dat men zichzelf moet helpen of door zijn familie moet worden geholpen. Indien er mogelijkheid bestaat op hulp van kerkelijke of particuliere zijde gaat ook deze nog aan de hulp der Gemeente vooraf.’ Stadsarchief, toegangsnummer 5256, inv. nr. 23.

¹⁹ Stadsarchief, archief Sociale Dienst, toegangsnummer 5256, inv. nr. 24.